CAPITOLUL VII

CREŞTINISMUL, RELIGIE AUTONOMĂ

I. – *Influenţele elenice* nu puteau fi evitate de către religia creştină. – Curentul ioanic. – Rezistenţele iudeo-creştine la paulinism şi la ioanism. – Cum au fost depăşite puţin cîte puţin. – *Separarea dintre Lege şi religie*. – Separarea Bisericii şi a Sinagogii. – Situaţia în pragul secolului al IV-lea.

II. – *Terenul greco-roman*. – Temele metafizicii şcolare. – Mişcarea spiritelor, sub aspect religios, între secolele I şi IV. – Religia romană oficială şi sentimentul religios. – Puseul Orientului. – Sincretismul individualist al secolului al III-lea. – *Creştinismul se prezintă ca o religie orientală* şi se adresează individului. – El dezaprobă sincretismul, dar aceasta nu-i decît o aparenţă. – Cum este el însuşi sincretism. – Întîlnirea sa cu filosofia.

III. – *Influenţa culturii elenice împinge religia în două direcţii diferite*. – Transformarea creştinismului în filosofie revelată şi perfectă. – Înflorirea *gnozelor*. – Rolul *ereziei* în evoluţia doctrinei. – Acţiunea ritualismului păgîn.

IV. – *Înfăţişarea creştinismului la începutul secolului al IV-lea*. – Este o religie autonomă şi ostilă iudaismului. – *Regula credinţei*. – Biserica şi Bisericile. – Exclusivismul creştin.

I

Cedînd forţei lucrurilor, Paul pliase creştinismul geniului său speculativ. Acceptînd în avans separarea creştinismului şi a iudaismului –pe care faptele i-o arătau ca inevitabilă–, el îi pregătise doctrina. Oricum, acţiunile mediului elenic nu puteau fi evitate de către religia creştină, încă din momentul în care aceasta ieşea din Palestina –şi noi ştim că acest lucru se întîmplase deja înainte de Paul. Mai ales, era fatal a-i aplica în lumea greacă procedeele exegezei prin care evreii din Alexandria puneau în acord Legea lui Moise cu filosofia profană. Era o manieră de philonian, acel asiat necunoscut care punea în prologul celei de-a IV-a Evanghelii afirmaţia că, pe pămînt, Isus-Mesia fusese o încarnare a Logosului, a Cuvîntului lui Dumnezeu, un principiu de acţiune al lui Yahweh –după exegeza alexandrină– şi coetern Lui[102]. Propoziţie enormă, care nu duce nicăieri, decît la a identifica Crucificatul cu o manifestare directă a lui Dumnezeu,

[102] *Ioan*, 1, 14: *„Şi Cuvîntul s-a făcut trup şi a locuit între noi, iar noi am văzut gloria lui, glorie ca a unicului născut din Tatăl”*. Cuvîntul grecesc *logos* se traduce în textele neotestamentare prin ‘cuvînt’ sau ‘vorbire’. (n.a.)

BDD-B621-10 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 21:00:25 UTC)

adică, logic, cu însuşi Dumnezeu, şi de aceea, propoziție blasfematorie pentru un evreu, care nu putea nicicum concepe ca Infinitatea divină, pe care el nu îndrăznea să o numească –de teamă c-ar defini-o–, să se închidă între limitele strîmte ale unui corp uman. Totodată, însă, este şi o propoziție uşor de acordat cu christologia lui Paul, sau, mai bine spus, strîns înrudită cu ea, dacă nu uităm declarația fundamentală a apostolului: „*Domnul este Spiritul*". Pe de altă parte, propoziția este seducătoare pentru un grec, şi pe placul profundei dorințe a religiei care, tinzînd mereu să mărească tot mai mult persoana lui Isus, se silea, aproape fără să o ştie, să îl apropie de Dumnezeu!

Fără a prevedea încă toate consecințele acestor transpoziții şi augmentări ale religiei celor doisprezece, iudeo-creştinii nu le acceptară pe toate de bună voie. Mai întîi, pentru că atîtea partajări suferite de prețiosul privilegiu de a fi moştenitori ai Împărăției –pe care credeau că îl posedă– făcea ca acesta să se devalorizeze şi aproape să dispară. Apoi, pentru că ei erau evrei şi pretindeau să rămînă astfel, după cum ştiau că fusese şi Învățătorul lor. Paul, aşadar, avu parte de o opoziție viguroasă, pînă şi în comunitățile pe care le fondase. Chiar după ce cei doisprezece îl recunoscură ca apostol alături de ei şi, aparent, se resemnară cu concesiile pe care le reclamase pentru propriii săi convertiți, ei se dedară la „pocăințe" care îl puseră în încurcătură uneori. Dinspre legalişti fură lansate împotriva sa scrieri violente, iar scrisorile sale către corinteni şi galateni, oricît de obscure rămîn pentru noi în detaliu, ne oferă cel puțin o impresie definită asupra ostilității acestor oameni care, dacă ar fi putut, ar fi vrut să-l facă să treacă drept un eretic impostor. Operele foarte tîrzii ale literaturii creştine – cum sînt scrierile atribuite lui Clement romanul, care a trăit spre sfîrşitul secolului I–, încă poartă urmele acestei polemici[103].

[103] Despre patriarhul Clement, episcop al Romei şi primul Părinte apostolic, Tertullian spune că a fost consacrat, împreună cu Linus şi cu Cletus, chiar de către sfîntul Petru, fiind succesorul acestuia la conducerea Bisericii Romei. Autorul se referă la *Epistola lui Clement către corinteni*, care, în Biserica primitivă, încă era citită, şi care este unul dintre cele mai vechi documente creştine autentice, neincluse în Noul Testament. Epistola este scrisă la sfîrşitul secolului I, şi are în centru disputa privitoare la autoritatea preoților şi a episcopilor

BDD-B621-10 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 21:00:25 UTC)

În plus, teologia din prologul ioanic provoacă, şi ea, serioase proteste. Totuşi, încă de la sfîrşitul generaţiei apostolice, s-ar fi putut prevedea fără greş în favoarea cui se pregătea viitorul.

Într-adevăr, încă din acele timpuri, trebuia să se admită că reîntoarcerea Domnului, *parousia*[104] –a cărei întîrziere, în mod hotărît, se prelungea cam mult– ar putea să se facă aşteptată încă mult timp, în aşa fel încît tot continuînd să vorbească despre ea, începeau s-o facă să nu mai dăinuie, deposedînd-o treptat de locul central pe care, la început, îl ocupa în cadrul religiei. În rest, tabloul eshatologic în care aceasta se încadra nu seducea deloc imaginaţia greco-romanilor la fel ca pe cea a evreilor.

Vechile lor convingeri dualiste, aplecarea lor către spiritualism, îi împiedicau să acorde o simpatie totală credinţei în învierea cărnii, materialităţii Împărăţiei mesianice, în care se complăcea gîndirea evreiască. Întrucît convertiţii din străinătate formau majoritatea copleşitoare a credincioşilor, iar propaganda creştină nu avea şanse să reuşească decît în rîndul oamenilor din care aceştia proveneau, în conformitate cu aspiraţiile acestora se va preciza şi dezvolta ceea ce, în curînd, se va numi *regula credinţei*[105]. Pentru că propoziţiile sfîntului Paul sau ale celui de-al IV-lea

---

(termeni pe care îi foloseşte alternativ, căci în unele Biserici, precum în Egipt, distincţia încă nu se făcuse) faţă de diaconi. Clement susţine că preoţii şi episcopii îşi trag autoritatea de conducători ai Bisericilor de la apostoli, rolul diaconilor fiind acela de a-i servi pe cei dintîi. (n.trad.)

[104] Termenul provine din gr. παρουσία ‘prezenţă fizică, starea unui lucru, ocazie, proprietăţi, bunuri, acţiunea de a se prezenta, venire’, fiind utilizat de către autorii precreştini. El apare în Vechiul şi în Noul Testament cu sensul său obişnuit. În acesta din urmă, însă, el este folosit şi cu referire la ce-a de-a doua venire a lui Isus (lat. *advent* fiind sinonim, aici, cu gr. *parousia*). (n.trad.)

[105] Regula credinţei (lat. *regula fidei* sau *analogia fidei*) este un concept necesar, cu apariţie şi dezvoltare istorică, prin care se încearcă a se răspunde nevoilor obiective şi imperative pe care comunitatea şi sistemul religios le au. Nucleul conceptului se găseşte încă la Paul, care încearcă să ofere răspuns concret, clar şi durabil unor probleme din Biserica primară. În *Epistola către romani*, 12, 6 apare: *„avînd însă daruri felurite, după harul ce ni s-a dat: profeţie?: după **măsura credinţei***” (κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῆς πίστεως; *secundum rationem fidei*), măsura, canonul, regula credinţei fiind autoritatea supremă şi cel mai înalt standard al credinţei. De altfel, prin toată activitatea sa, confruntîndu-se tocmai cu diversitatea de

BDD-B621-10 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 21:00:25 UTC)

evanghelist, răspundeau dorințelor lor inconștiente, putem crede că speculația christologică, care depășea deja credința celor doisprezece, nu făcea decît să se amplifice, de acum înainte ocupînd mult loc în crezul creștin.

În același timp, divorțul dintre Biserică și Sinagogă este încheiat, în fapt, iar cei fideli lui Isus încep să vorbească despre evrei în termeni care, fără îndoială că l-ar fi surprins pe Învățător. Curînd, ei vor nega faptul că aceștia înțeleg, cîtuși de puțin, Adevărul și chiar Legea mozaică[106]. Comunitățile

---

cultură, spiritualitate, mentalitate, înțelegere, mediu etc., Paul a încercat să traseze reguli clare, inteligibile, ușor de apelat, care să confere unitate și să ferească de capcanele raționamentelor și analogiilor greșite. Tertullian, în *De Praescriptione Haereticorum*, va utiliza sintagma *regula fidei*, socotind că aici se află nucleul dur al învățăturii creștine. Fără a o folosi, Irineu, în lupta sa împotriva gnosticilor (din *Adversus Haereses*), va exemplifica noțiunea și va sublinia importanța ei privitor la unitatea învățăturilor apostolice și a credinței. În Biserica creștină primitivă, regula credinței, așa cum apare la Irineu, se referă la credința într-un Dumnezeu atotputernic –care a făcut cerul, pămîntul, apele și toate cele ce se află în acestea–, în Isus Christos –Fiul lui Dumnezeu, care s-a întrupat pentru mîntuirea oamenilor–, în Duhul sfînt care, prin profeți, a făcut oamenilor cunoscut planul mîntuirii, al nașterii Mîntuitorului din Fecioara Maria, Patimile și învierea din morți, ridicarea la cer a Domnului Isus Christos, a doua venire a lui în gloria Tatălui, pentru a judeca pe cei vii și pe cei morți. Augustin și Toma d'Aquino vor observa că, uneori, este posibil ca regula credinței să intre în contrast cu regula ființei.

Poate că una dintre cele mai importante cauze a deosebirilor dintre diferitele Biserici (confesiuni), provine tocmai din faptul că, acceptînd necesitatea unei regule a credinței, ele s-au raportat la lucruri sensibil diferite. Altfel, dacă în Biserica Catolică și în cea Ortodoxă, Biblia și tradiția sacră, dau regula credinței, în Bisericile Protestante, cu variații, regula credinței se identifică cu Scriptura (sola Scriptura). (n.trad.)

[106] Epistola numită a lui Barnaba, violent antievreiască, este, foarte probabil, o mică scriere alexandrină, provenind din intervalul 117-130. Cu mai bine de cincizeci de ani înainte, însă, autorul sirian al *Didachiilor*, îi numește deja pe evrei *ipocriții*. (n.a.)

Epistola aceasta este conținută în Codex Sinaiticus (secolul al IV-lea), ea fiind citată de Clement alexandrinul, Origenes, Eusebiu din Cezareea, și se adresează creștinilor neevrei. Textul datează de la începutul secolului al II-lea, cînd iudaismul cunoscuse un reviriment –dat și de toleranța lui Hadrian–, lucru de natură să îngrijoreze pe creștini, nu neapărat din antisemitism. Epistola încearcă să demonstreze că iudeii au înțeles Torah în mod greșit, prin reinterpretările, în manieră alegorică sau simbolistă, autorul epistolei arătînd că multe dintre prescripțiile Torei, întregul sistem sacrificial și ceremonial au alt sens și alt scop

BDD-B621-10 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 21:00:25 UTC)

făcute de apostoli şi de discipolii lor evrei, ele însele recrutate dintre oamenii de practică evreiască –şi care încă subzistă în Siria, în Egipt, poate la Roma–, rămase mici şi sărace, sînt depăşite de către marile Biserici populate de foştii păgîni. Pentru că încearcă să păstreze învățătura pe care au primit-o de la cei ce îl cunoscuseră pe Domnul, ele se expun la acuzația de a gîndi *sărăcăcios* asupra sa. Acest moment este aproape de cel în care majoritatea creştinilor vor refuza celorlalți dreptul de a pretinde partea lor de mîntuire. Sfîntul Iustin[107] va scrie spre anul 160 că –după părerea sa– creştinii care continuă să urmeze prescripțiile iudaice vor fi salvați, dar cu condiția să nu caute a impune cuiva practicile lor, după care va adăuga că majoritatea credincioşilor nu ar vrea să aibă relații cu ei[108]. În realitate, creştinii greco-romani nu se mai simțeau legați de Israel şi dădeau Legii – despre care Christos spusese că el nu i-ar schimba o iotă– o interpretare pur simbolică.

În acelaşi timp, comunitățile creştine –în mod hotărît separate de sinagogi– începuseră deja să se organizeze pentru a trăi. Mai întîi, ele îşi aleseră administratori temporali, însărcinați să vegheze la interesele lor materiale şi la menținerea ordinii în sînul lor, în vreme ce Sfîntul Duh animă pe inspirații care susțin şi răspîndesc credința. Apoi, simțind nevoia de a se stabiliza, vor începe să devină neîncrezători în inițiativele inspiraților, încercînd să introducă mai multă regularitate în administrarea

---

decît cele avute în vedere de către evrei –ca urmare a neînțelegerii. Concluzia este că, în esență, evreii nu au fost niciodată în acord cu Dumnezeu, creştinii fiind poporul care reuşeşte să atingă acest țel. Prin multe dintre remarcile făcute în epistolă, se poate observa că, de fapt, ținta o constituie sectele eretice ale creştinilor iudaizanți. În acea perioadă, luptele cel mai aprige se duceau între concepția celor care încercau să implanteze creştinismul în Europa, prin compromisul cu civilizația greacă şi renunțarea la o serie de elemente semite şi asiate, şi a celor care țineau să păstreze respectivele elemente. (n.trad.)

[107] Iustin din Cezareea (103-165), martir din vremea lui Marc Aureliu, provenit dintre păgîni, filosof apreciat şi menționat de numeroşi autori creştini pentru lupta sa împotriva ereziilor, precum şi pentru textele sale asupra mai multor concepte teologice, în care încearcă, din perspectivă filosofică, să contribuie la închegarea unui sistem teologic. (n.trad.)

[108] *Dialogul cu Tryphon*, 47. (n.a.)

BDD-B621-10 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 21:00:25 UTC)

intereselor spirituale. Cam în vremea cînd se va stinge generația care-i cunoscuse pe apostoli va apărea episcopatul monarhic.

Cu alte cuvinte, în pragul celui de-al doilea secol, creştinismul se prezintă deja ca o religie independentă –desigur, puțin incoerentă– şi ale cărei dogme, rituri şi instituții nu depăşesc încă statutul elementar, dar care are conştiință deplină şi nu se mai confunda cu iudaismul. Deja se află destul de departe de gîndirea lui Isus şi de cea a celor doisprezece, şi, de acum înainte, el pretinde să ofere viața eternă tuturor oamenilor, fără distincție de rasă ori de condiție socială.

II

Ştim că terenul greco-roman, în vremea în care speranța creştină ajungea la el, nu era un loc pustiu. Aici se manifesta o gîndire religioasă – incoerentă, ce-i drept, dacă ne gîndim la faptul că, în funcție de indivizi, se referea la diferite lucruri, sau invers, peste care căuta să suprapună mai multe lucruri diferite– dar oricum vie, şi prea puțin dispusă să se lase eliminată fără a reacționa. În clasele ignorante, în care aceasta se confunda prea ades cu superstiția, găsea sprijin solid în mulțimea de obiceie şi de prejudecăți, aproape imposibil de dezrădăcinat. În mediile luminate, ea putea, de asemenea, conta pe puterea obişnuinței, şi, în plus, avea un ajutor eficace în educația intelectuală. De la un capăt la altul al imperiului, şcolile dădeau copiilor aceleaşi forme spirituale, şi le inculcau aceleaşi procedee şi modalități de a raționa, aceeaşi cultură generală, în funcție de care gîndirea lor religioasă se organiza negreşit. Să remarcăm neîntîrziat –deoarece este vorba despre un lucru capital– că cultura din timpul cezarilor rămînea aproape exclusiv literară. Din două discipline pe care le urma un tînăr instruit pentru a-şi perfecționa educația, una, retorica, nu pretindea să-l învețe decît arta de a combina ideile şi cuvintele; cealaltă, filosofia, care tindea să-i dezvăluie lumea, să-i dea explicația vieții, să-i fundeze principiile şi regulile moralei, nu se sprijinea pe nici o ştiință pozitivă. Sensul experienței demonstrative, pe care geniul grec îl pătrunsese odinioară, se pierduse şi se repetau, ca adevăruri de fapt, un număr mare de absurdități, pe care o examinare atentă şi rapidă le-ar fi desființat. De o parte, un

BDD-B621-10 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 21:00:25 UTC)

empirism incoerent, de alta pseudo-doctrine fizice, în întregime în aer; totalizînd, acestea erau, în acele timpuri, ştiinţele naturii. De aceea, filosofia –fecundă în consideraţii morale, juste, ingenioase, chiar elocvente, dar prost relaţionate cu realitatea– se dispersa în mai multe sisteme metafizice, interesante ca construcţii intelectuale, dar pur arbitrare. De altminteri, de mult timp fondate de către gînditorii Greciei, acestea erau reduse la a nu mai fi decît teme asupra cărora „maeştrii" executau variaţiuni mai mult sau mai puţin personale. Tocmai pentru că rămîneau străine faptelor pozitive, aceste teme puteau fi transpuse destul de uşor şi, totodată, se puteau accepta dezvoltări foarte străine spiritului primilor lor autori. Philon[109] le ansamblase cu principalele postulate ale Legii evreieşti. Filosofii neo-platonicieni extraseră din ele un soi de religie revelată, astfel încît chiar şi doctorii creştini din Alexandria le combinară cu afirmaţiile religiei lor, iar din acest amestec apăru o dogmatică nouă. În sine, ei se dovedeau incapabili în a se apăra împotriva întreprinderilor asemănătoare; pe de altă parte, erau atît de bine înrădăcinate în mintea oamenilor cultivaţi şi atît de larg acceptate ca adevăruri comune, chiar printre cei mai mari ignoranţi, încît orice explicaţie a lumii, a vieţii şi a destinului uman, orice religie, trebuia să se bizuie pe ele.

[109] Philon din Alexandria (20 î.e.n.-50 e.n.), evreu elenist, erudit şi filosof biblist, socotea că accesul la adevăr poate fi dat doar în urma studiului enciclopedic al ştiinţelor. Pe urmele stoicilor, va folosi metoda alegorică pentru a interpreta Biblia din perspectivă filosofică, încercînd să armonizeze filosofia greacă cu iudaismul, însă făcînd din metoda filosofică o cale pentru a justifica credinţele religiei iudaice şi socotind Biblia a fi sursa şi tiparul Adevărului emanat de către Divinitate. A contribuit la întemeierea creştinismului tocmai prin această combinare a ideilor teologice iudaice cu cele din misteriile greceşti. Mai mult, Biblia nefiind canonizată şi stabilită încă în cadre fixe, datorită adnotărilor pe care le-a făcut uneori, este greu de ştiut cît datorează textul biblic contribuţiilor lui Philon din Alexandria. Concepţia sa asupra Logosului şi a lui Dumnezeu ca principiu creator a influenţat creştinismul timpuriu, el socotind că Logosul a fost tiparul, planul pe care Dumnezeu a creat lumea. A fost influenţat de platonism, de neopitagoreism, de stoicism, de aristotelism, de către oratorii, istoricii şi poeţii greci, viziunea sa, deşi destul de armonioasă, fiind eclectică. (n.trad.)

BDD-B621-10 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 21:00:25 UTC)

Să mai ținem seama că, introdus în lumea greco-romană în secolul I, creştinismul nu s-a înrădăcinat puternic decît în secolul al II-lea, şi nu s-a dezvoltat peste tot decît în secolul al III-lea Or, ceea ce numim „spirit public", în tot acest timp nu a rămas în aceeaşi poziție în raport cu cele ale filosofiei şi religiei. Păstrînd diferențele între *honestiores* şi la *humiliares*[110], el s-a modificat în sînul acestor două categorii. Dacă creştinismul a făcut asemenea progrese în secolul al III-lea, putem gîndi că schimbarea s-a petrecut în conformitate cu interesul său.

În momentul în care Imperiul înlocuieşte Republica[111], religia oficială a greco-romanilor este deja un sincretism, o combinație –de după cucerirea Orientului grec de către Roma– între zeii învingătorilor şi cei ai învinşilor. Oamenii instruiți nu mai cred în ea, dar o respectă în public şi, cînd este nevoie, participă la riturile sale, pentru că ei continuă să o creadă necesară poporului, ale cărui apetite şi instincte periculoase le conține. Mai fac astfel deoarece nu uită că Cetatea antică se sprijinea pe ea odinioară, că eforturile fecunde ale strămoşilor au fost susținute prin ea, că ea marchează încă –prin ceea ce are particular roman– legătura vizibilă care-i uneşte pe cetățenii Oraşului. Mai mult sau mai puțin profund, scepticismul lor solicită alimentul metafizic de care nu se pot lipsi: de obicei stoicismul sau

[110] Este vorba despre cele două rînduri de clase sociale din imperiu. Deşi, de-a lungul timpului, acestea au cunoscut felurite modificări la interior, în esență, ele şi-au păstrat caracterul stratificat, împreună cu unele dintre privilegii şi, mai ales, prestigiul pe care îl aveau în societate. (n.trad.)

[111] Fondată, conform tradiției, pe la 753 î.e.n., Roma cunoaşte mai întîi o perioadă de regalitate. Clasele superioare (nobiliară şi preoțească) sînt dominate de către etrusci, din rîndul cărora provine şi regele. La sfîrşitul secolului al V-lea, latinii şi sabinii vor dobîndi puterea, înlăturînd pe ultimul rege etrusc (al şaptelea), vor crea o constituție care prevede separația puterilor în Stat, conducerea fiind asigurată de doi consuli aleşi anual cu ajutorul unor magistrați şi a unei adunări a patricienilor, senatul. După perioade de prosperitate şi de pericol, Caius Iulius Caesar hotărăşte să ia frîiele puterii în mîinile sale, dar este ucis (în anul 44 î.e.n.) de un grup care se opunea ideii de absolutism. După o perioadă de lupte pentru putere, în anul 31 î.e.n. Octavian, fiul adoptiv al lui Caesar preia puterea, îşi ia numele de Augustus şi, cu toate că, formal, susține că forma de guvernămînt este republica, el deține puterea absolută în cadrul a ceea ce a numit Principat. După moartea sa, urmaşul său, Tiberius, va fonda dinastia Iulio-Claudină şi Imperiul. (n.trad.)

BDD-B621-10 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 21:00:25 UTC)

epicureismul, şi asta conform caracterului lor individual şi doctrinelor diverselor şcoli filosofice. În ceea ce priveşte oamenii de joasă condiţie, aceştia rămîn înrobiţi micilor zei şi vrăjitorilor. Între timp, religiile cu misterii, mistice şi senzuale ale Orientului, deja implantate în imperiu, îşi încearcă treptat norocul. Augustus trece în planul său de ansamblu al restaurării Statului completa restabilire a religiei romane, dar, crezînd că ar fi posibil să oblige oamenii ca în acelaşi timp să-şi înfrîneze sentimentul religios, cînd ei deja posedă încă unul, în formele trecutului, sau să redea credinţa celor ce o pierduseră, el se lăsa pradă unei iluzii bizare. Orice ar fi gîndit despre asta, el nu a reuşit cu adevărat decît să restabilească, în integritatea lor, cultul şi templele, şi, paralel, întări valoarea *civică* a riturilor oficiale. Adevăratul patriotism, sau doar simplul loialism, presupuneau de acum înainte devoţiunea către *numen Augusti* şi zeiţei Romei[112].

[112] Continuînd moştenirea indo-europeană şi adaptînd-o realităţilor şi evoluţiilor proprii, precum şi tipului de societate creat, romanii şi-au întemeiat statul pe care îl vor inventa şi construi pe autoritatea capului de familie (*pater familias*), învestit şi cu îndatoriri religioase, el fiind preotul şi custodele larilor şi penaţilor, zeităţi ale căminului şi neamului. La rîndul ei, familia trebuia să cultive pe strămoş, în cadrul cultului geniului (conceput ca spirit protector şi forţă regeneratoare care avea grijă de trib). Alături de aceştia, erau fundamentali pentru binele comunităţii zei precum Vesta, care se îngrijea de continuitatea neamului şi a urbei. De la începuturile ei, Roma nu se închinase oamenilor, urîse regalitatea şi orice formă de monarhie ori de putere care nu poate fi uşor controlată ori înlocuită. Într-un Stat expansionist, cu energiile depuse în slujba binelui neamului şi a comunităţii, chiar marile victorii, deşi sărbătorite împreună cu indivizii care le aduseseră, erau dedicate zeilor, în special lui Jupiter Capitolinul. În acest context, cultul împăratului apare ca o necesitate istorică, instituită pe vremea lui Augustus, şi dată de faptul că imperiul ajunsese să înglobeze o diversitate etnică nemaiîntîlnită, împăratul avînd a păstra echilibrul între senat şi popor, a asigura bunul mers al treburilor publice, spre a genera pacea şi prosperitatea imperiului. Soluţia avea în vedere unitatea imperiului şi a maselor etnice care îl constituiau, asigurarea respectului faţă de nişte simboluri comune. Dincolo de formele în care, de-a lungul timpului, s-a manifestat cultul împăratului, precum şi de reacţiile diferitelor categorii populare, sociale şi etnice, rolul cultului împăratului a rămas unul civil şi, mai ales, cu miză civilă, impietatea nefiind una referitoare la Divinitate, ci una care afecta bazele Statului roman. La urma urmelor, cultul strămoşilor neamului şi al zeilor protectori şi dătători de energii doar căpătase alte aparenţe şi o nouă extensie. Soluţia aceasta era o alternativă la împrejurarea istorică nouă, în urma căreia nu mai era posibil să

BDD-B621-10 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 21:00:25 UTC)

O asemenea religie consta în cîteva ceremonii, ea fiind lipsită de orice teologie, de o adevărată dogmatică, şi nu putea pretinde că alimentează un sentiment religios viu, fie el cît de mic. Or, din vremea lui Tiberiu pînă în cea a lui Nerva, sub presiunea Orientului –favorizată de insuficienţa ştiinţei– şi sub influenţa relelor de diverse feluri care îi puseră la încercare şi îi copleşiră pe oameni (stoicismul neputînd feri decît o mică elită), s-a întîmplat ca sentimentul să recîştige un loc tot mai mare în conştiinţa greco-romanilor. Acesta se amplifică şi deveni mult mai exigent decît în trecut. Chiar în clasele luminate, scepticismul fu repede depăşit de puternicele aspiraţii spre o viaţă religioasă profundă, iar stoicismul dădu înapoi rapid în faţa platonismului, mai plastic, mai uşor de umplut cu religiozitate. Dacă este oarecare exagerare în a spune că Marc Aureliu a fost ultimul dintre stoici, rămîne adevărat că declinul domniei sale marchează completa decadenţă a doctrinei căreia nobilul împărat tocmai îi dăduse suprema strălucire. De acum înainte, lumea păgînă este coaptă pentru devoţiune. Venirea, o dată cu Sever[113], a prinţilor africani şi sirieni,

---

se aibă în vedere un cult al strămoşilor sau al unor divinităţi făcînd parte dintr-un fond vechi şi comun, dat de caracterul etnic sau cutumiar decurgînd dintr-o îndelungată convieţuire împreună. Toate schimbările care se vor produce în diferite perioade ale imperiului –inclusiv edictul lui Caracala, din 212, prin care se acordă cetăţenie romană tuturor locuitorilor născuţi în imperiu– constituie, în fapt, măsuri cu caracter politic, de natură a rezolva probleme concrete cu care imperiul se confrunta. Opoziţia creştinismului şi a capilor săi faţă de cultul împăratului ţine de inflexibilitatea formală ce caracteriza în mod genetic noua religie, lucru pe care întîlnirea cu filosofia greacă îl va atenua considerabil. (n.trad.)

[113] Între 193 şi 235 imperiul este condus de o dinastie de origine africană, întemeiată de către generalul Lucius Septimius Severus (193-211). Constantele dinastiei au fost marea apropiere faţă de armată şi de militari şi continuarea persecuţiilor faţă de creştini şi evrei. Dincolo de acestea, doar întemeietorul dinastiei şi ultimul reprezentant (Alexianus Severus, 222-235) s-au caracterizat prin oarecari realizări şi echilibru, ceilalţi remarcîndu-se prin excentricităţi şi cruzimi. Chiar dacă întemeietorul are cîteva realizări (efemere, de altfel) în plan militar şi cîteva realizări mărunte în plan administrativ, nivelul acestuia, ca administrator al imperiului şi prim politician (cel mai ridicat între Severi) este profund marcat de lipsa educaţiei şi capacităţilor necesare unui împărat roman. O altă constantă a dinastiei a fost implicarea femeilor în treburile imperiului (începînd cu Iulia Domna, soţia

BDD-B621-10 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 21:00:25 UTC)

dominația femeilor pătrunse de pietatea mistică a Orientului, au favorizat rapida dezvoltare a acesteia, şi secolul al III-lea i-a cunoscut toate formele – de la cele mai grosiere, strîns înrudite cu superstiția pură, pînă la cele mai rafinate, cizelate de reflexiile unei filosofii de acum înainte orientate către divin.

Religiile de Stat, după formula pe care toată antichitatea a cunoscut-o, se reduceau doar la religia împăratului, acum cînd naționalitățile – autonome odinioară pe teritoriul astăzi cucerit de către Roma– erau absorbite de aceasta. De aici înainte, sentimentul religios cel mai viu se aplica în întregime mîntuirii individului. Toate credințele şi toate cultele îşi avură atunci credincioşii lor. Aceştia le adaptau dorinței lor intense pentru un viitor plin de fericirea eternă, într-un dincolo misterios. Din această imensă materie religioasă, pietatea fiecăruia îşi croia o religie pe măsura sa, iar pentru a-şi construi un *credo* practic, combina în mod obişnuit afirmații ale religiei şi ale riturilor de diferite origini.

Începînd cu secolul I, creştinismul se prezenta ca o religie orientală, mistică şi practică totodată, pe de o parte bazată pe revelația divină şi promițînd *mîntuirea* eternă printr-un mediator atotputernic, pe de altă parte pretinzînd a instaura pe pămînt *o viață* nouă, plină de iubire şi virtute. Avea, aşadar, şanse de a plăcea oamenilor cuprinşi de aceleaşi dorințe ca şi cei cărora le aducea realizarea; totodată, exclusivismul său trebuia să facă rău sorții sale înainte de a i-o asigura. Acesta se arăta rebel la orice sincretism, dar încă era foarte simplu în dogma şi în practica sa –aşadar foarte plastic–, şi putea primi şi asimila –aproape fără a-şi da seama– elementele cele mai răspîndite pe teritoriul roman: aspirațiile religioase şi uzanțele rituale. Mai mult, nu era capabil să scape acestora şi, dacă în secolul al III-lea, este în stare să facă față cu succes oricărui sincretism păgîn, este pentru că *el însuşi a devenit un sincretism* în care se regăsesc

---

lui Septimius, trecînd prin Iulia Maesa, sora acesteia şi fiicele celei din urmă, Iulia Soaemias, mama lui Elgabalus şi Iulia Avita mamaea, mama lui Alexianus Severus). În mod inevitabil, la capătul dinastiei, imperiul va intra într-o criză politică, economică şi militară, dominată de dezordine, revolte, război civil, sărăcie, împărați slabi şi domnii scurte. (n.trad.)

BDD-B621-10 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 21:00:25 UTC)

toate ideile fecunde, toate riturile esențiale ale religiozității păgîne. Creştinismul le-a combinat şi armonizat în aşa fel încît se poate ridica singur, înaintea credințelor şi practicilor incoerente ale adversarilor, fără ca, sub vreun aspect important, să le pară inferior.

Acest travaliu capital de absorbție –care ne permite să înțelegem că a existat un moment în care creştinismul a putut trezi numeroase şi active simpatii în lumea greco-romană– s-a produs lent şi mereu în raport cu creşterea credinței de-a lungul diverselor pături ale societății păgîne –în care, tocmai am arătat, mentalitatea religioasă n-a fost niciodată şi peste tot aceeaşi. De la fiecare din aceste pături sociale religia va lua cîte ceva, şi fiecăreia îi va datora acel soi de ierarhie care încă mai există în Biserică – lucru care se observă încă din clipa în care dogmatica creştină a început a se întemeia–, şi care conduce pe o pantă imperceptibilă, de la credința ignoranților la credința filosofică a intelectualilor.

Predicatorii creştini s-au adresat mai întîi oamenilor de joasă condiție – semenii lor străini– şi, la drept vorbind, alături de aceştia, consolatoare, fraternă şi egalitară, doctrina avea cele mai mari şanse în a se bucura de o bună primire. Cu toate acestea, nu trebuie exagerat: Paul şi discipolii săi au predicat prozeliților evrei, iar aceştia nu erau cu toții *humiliores*; apoi, exista un număr mare de femei din clasele de sus dar, cu siguranță, şi cîțiva bărbați. Acestea sînt temeiuri pentru a crede că mai mulți dintre ei au fost convertiți la credință. Nu este mai puțin adevărat că, pînă în vremea Antoninilor[114], *honestiores* nu au format niciodată mai mult decît o

[114] Precedînd dinastiei Severilor, dinastia Antonină urmează dinastiei Nerva-Traian, prin adoptarea de către Hadrian a lui Antoninus Pius, care avea obligația de a adopta, la rîndul său, pe Marcus Aurelius şi Lucius Verus. Fiind în fruntea Romei între 138 şi 192, Antoninii se vor remarca prin abilități politice, militare, de administratori ai imperiului, bunăcredință şi echilibru în acțiuni, rezultate bune, în general perioada putînd fi caracterizată ca una de dictatură luminată, în interesul exclusiv al imperiului. Primul dintre ei, Antoninus Pius, domnind mai mult decît Tiberius, a păstrat cît a putut de mult instituțiile funcționale create de către Hadrian, a ameliorat felurite legi (uşurînd eliberarea sclavilor, stabilind că orice acuzat este nevinovat pînă la pronunțarea unei sentințe judecătoreşti care stabileşte contrariul) şi, în general, a condus cu multă diplomație şi fermitate, impunîndu-se cu autoritatea creată prin calitatea şi eficiența deciziilor sale, fiind admirat şi respectat pentru

BDD-B621-10 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 21:00:25 UTC)

minoritate infimă în Biserică. Cei care constituiau fondul Bisericii erau sclavii şi muncitorii şi, cum în acele vremuri, fiecare nou creştin adăuga o unitate la lista misionarilor, creştinismul continua să recruteze mai ales dintre *humiliores*. Prin sclavi, însă, el atinse femeile libere –stăpînele lor– şi, accidental, atrase atenţia cîtorva bărbaţi instruiţi, aflaţi în căutarea adevărului divin. Graţie celor dintîi, se insinuă în clasele înalte, graţie celorlalţi –în cursul secolului al II-lea– el luă contact cu filosofia, consecinţele acestei întîlniri fiind incalculabile.

Oameni precum Iustin, Tatian[115] sau Tertullian[116] veneau către creştinism deoarece convertirea lor era urmarea logică a unei crize

---

modalităţile echilibrate în care crea, impunea şi aplica deciziile cu soluţiile cele mai bune pentru imperiu. În vremea sa a domnit pacea, chiar dacă s-au produs mici intervenţii militare pentru restabilirea ordinei în imperiu (Iudeea, Mauritania, Britannia, Dacia). A fost patron al artelor şi ştiinţelor, prieten cu rabi Iudah. Stilul său de domnie poate fi rezumat prin ultimul cuvînt pe care l-a rostit: „aequanimitas". Următorul Antonin, Marcus Aurelius, cel mai mare filosof stoic, care a încercat să păstreze cuvîntul de ordine al înaintaşului său, a avut parte de o perioadă marcată de conflicte militare, şi-a urmat şi îndeplinit îndatoririle de împărat, socotind, însă, că este o treabă incompatibilă cu apetenţa sa pentru filosofie. La insistenţele sale, a domnit alături de Lucius Verus. În plan administrativ şi juridic a făcut o serie de reforme prin care a ajustat organizarea şi funcţionarea imperiului la dinamica realităţii vremii. Ultimul dintre Antonini şi primul dintre porphyrogeneţi, Commodus, deşi a beneficiat de o educaţie intelectuală şi militară aleasă, fiind pregătit pentru a deveni împărat şi asociat la domnie cu tatăl său, poate fi socotit cel în vremea căruia începe decăderea imperiului roman. Spre deosebire de predecesorii săi, nu are interes pentru administraţie şi drept (pe care nici nu le stăpîneşte prea bine), are tendinţa de a lua hotărîri arbitrare, nejustificate şi care se dovedesc dăunătoare treburilor publice, în general, fiind abuziv în actele sale. Megaloman, laş, coborîndu-se pînă la a lupta în arena gladiatorilor (unde îşi exercita cruzimea asupra soldaţilor romani răniţi sau infirmi, precum şi asupra cetăţenilor romani infirmi), schimbînd pînă şi numele Romei, Commodus va sfîrşi ucis, numele fiindu-i supus dezonoarei. (n.trad.)

[115] Tatian asirianul (aprox. 120-180), elev al lui Iustin din Cezareea, scriitor şi teolog creştin care a scris o parafrază a Evangheliilor, *Diatessaron*, ce a devenit textul standard în comunităţile de creştini vorbitori de siriacă, pînă secolul al V-lea, la momentul traducerii acestora în Peshitta, versiunea siriacă a Noului Testament. Concepţia sa este puternic monoteistă, susţinînd că sufletul uman are, în mod natural şi organic, credinţă în Dumnezeu, decăderea aducîndu-l la politeism. Monoteismul înseamnă ridicarea de la lumea materială şi ieşirea de sub stăpînirea regulilor demonice, la unitatea cu Dumnezeu,

BDD-B621-10 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 21:00:25 UTC)

interioare. Ei aveau aspirații pe care filosofia singură nu le putea satisface, probleme pe care aceasta nu le putea rezolva, religia creştină răspunzînd unora şi satisfăcîndu-le pe celelalte. Din ziua în care deveneau creştini, însă, chiar dacă asemenea oameni îşi renegau tot trecutul gîndirii lor, nu se puteau debarasa de educația lor, de obiceiurile lor spirituale, de procedeele lor de a gîndi, de cuceririle lor intelectuale şi filosofice. Fie că îşi dădeau limpede seama, fie că simțeau în mod confuz, religia pe care o adoptaseră le părea săracă, nu în fondul ei, pe care îl socoteau insondabil precum infinitul, ci în expresia ei, iar cînd vorbeau despre ea, în mod irezistibil tindeau să-i acorde trăsăturile unei filosofii revelate. Cu procedeele lor de şcoală, o consolidau în partea ei de apologetică, iar cu reflecții sau explicații pe care concluziile lor metafizice anterioare le sugerau –în prezența postulatelor creştine–, o întăreau în partea ei de dogmatică.

Deschis atît cît se putea –datorită incertitudinilor de ordin dogmatic– la influențe de acest gen, şi înmlădiat pe cît fusese deja prin speculația paulinică şi ioanică, creştinismul generației post-apostolice nu le prevăzuse

---

care este spiritul cel mai pur. Tatian socoteşte că omul se poate ridica prin voință, imaginea lui Dumnezeu reflectîndu-se în om prin spirit. În ceea ce priveşte creația, aceasta s-a înfăptuit prin *dynamis logike*, puterea cuvîntului, Dumnezeu eliberînd Logosul, care a generat materia din care, apoi, toate s-au făcut. (n.trad.)

[116] Quintus Septimius Florens Tertullianus (aprox. 160-aprox.220), primul autor creştin care a scris un corpus detaliat al literaturii creştine latine, supranumit „părintele creştinătății latine" şi „fondatorul teologiei occidentale", apologet şi polemist redutabil împotriva ereziilor, teoretician al dogmei Sfintei treimi „tres Personae, una Substantia", poliglot cu o solidă educație, brusc convertit la creştinism în urma unui eveniment puternic, a trecut prin montanism, şi-a fondat propria grupare religioasă, dar a continuat să lupte împotriva ereziilor, în special a celor gnostice. S-a pronunțat extrem de vehement la adresa practicilor şi moravurilor vremii, a cultului împăratului, îndemnînd la rezistență şi, practic, la sacrificiul de sine (al altora). Spirit polemist pînă dincolo de orice limită, Tertullian găseşte mereu ceva de atacat sau de disprețuit (inclusiv filosofia clasică greacă), indiferent de mize (de la cocoşul jertfit de Socrate lui Asclepios, pînă la a-i socoti pe filosofii greci ca patriarhi premergători ai ereticilor). Totodată, se pronunță asupra tuturor chestiunilor pe care le întîlneşte în cale, influențînd mult gînditorii care vor urma. Faptul acesta face ca multe dintre ideile sale să se împletească strîns în concepțiile Bisericii. (n.trad.)

BDD-B621-10 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 21:00:25 UTC)

pe acestea deloc, şi nu deţinea vreun mijloc nici de a le tria, nici de a le disciplina. De aceea, la început, ele s-au exersat asupra sa într-un mod pe cît de confuz, pe atît de intens, şi a trebuit să treacă ceva timp pînă cînd masa de credincioşi –mereu lentă în a conştientiza cu claritate realitatea– să-şi dea seama că acestea împingeau religia în două direcţii foarte diferite.

III

Una tindea să împrumute din cultura elenică toate noţiunile susceptibile de a face mai profundă şi mai frumoasă doctrina creştină iniţială. Desigur, asimilarea nu era împiedicată de scrupule exagerate, iar logica –nu mai mult decît realitatea faptelor– nu era mereu în perfect acord cu acestea –textele nici atît–, dar intenţia cel puţin, era de natură a linişti. Aceasta nu căuta decît să adapteze afirmaţiile cele mai interesante ale gîndirii greceşti la exigenţele solicitate de postulatele sale fundamentale, unele modificîndu-le pe celelalte pînă la a le face mai degrabă de nerecunoscut. Transformarea se producea destul de lent, pentru a nu şoca deloc, şi, mai ales, ea opera în conformitate cu aspiraţiile mai mult sau mai puţin conştiente ale maselor de credincioşi. Dacă li s-ar fi spus celor doisprezece că Isus îl încarnase pe Dumnezeu, mai întîi nu ar fi înţeles, apoi ar fi protestat împotriva groaznicei primejdii de păcat. Probabil că ar accepta, însă, ce a spus Paul despre El: că fusese un Om celest şi că încarnase Spiritul, *Pneuma*[117] lui Dumnezeu. Aceasta era prima etapă a unei augmentări pe care religia o dorea cu ardoare, şi care va apropia treptat şi pînă la completa asimilare, pe Christos de Dumnezeu. Această tendinţă, din

[117] Preluîndu-l din scrierile medicale (unde se referea la un curent de aer în mişcare, respiraţie, suflu), stoicii vor face din *pneuma* un concept central al filosofiei lor despre Univers. La ei, *pneuma* este principiul activ care organizează materia (principiul pasiv), fiind de provenienţă divină. Pneuma poartă cu sine şi logosul, care este legiferator şi raţionalizant, şi care se impune materiei. Concepţia cosmologică a stoicilor se apropie de unele ipoteze actuale din fizica Universului, întrucît ei socoteau că Universul este o formă de existenţă a pneumei, el se generează şi distruge ciclic, după ecpiroză urmînd apocatastaza, cînd totul revine la şi în Zeul suprem (existenţa în sine şi spiritul ordonator), care, printr-un nou act de creaţie (palingenetic) eliberează pneuma, un nou ciclu începînd astfel. (n.trad.)

BDD-B621-10 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 21:00:25 UTC)

care a apărut ortodoxia, n-a urmat un drum drept şi bine trasat. Adeseori a ezitat, s-a rătăcit printre speculaţiile pe care credinţa comună nu le-a acceptat, găsindu-şi –nu fără dificultate– ideea sau formula convenabilă. Totuşi –acesta este aspectul esenţial–, ea nu a încercat niciodată o combinare conştientă a ideilor păgîne, oricare ar fi fost acestea, cu postulatele creştine. Putem spune că, în funcţie de aceste postulate, ea şi-a ales şi organizat mereu adăugirile pe care le-a împrumutat din cultura elenică, chiar în acea admirabilă şcoală din Alexandria, a cărei glorie a fost Origenes[118], şi care va încheia marea operă: transformarea creştinismului în filosofie revelată şi perfectă.

Cealaltă tendinţă, pe care creştinismul a cunoscut-o încă din secolul al II-lea –poate dinainte–, îşi trage obîrşia dintr-un punct de plecare diferit. Ea vrea, de asemenea, să îmbogăţească cele mai simple afirmaţii de început şi să le adîncească. Nu o poate face, însă, decît combinîndu-le cu credinţe sau speculaţii împrumutate din ambianţa sa. Mai întîi, nu se manifestă nici un fel de prudenţă în alegerile sale, care se opresc la obiecte foarte numeroase şi mai ales foarte disparate: păgînism olimpic, orfism, diferite religii orientale, sisteme filosofice, hrănindu-se din toate. În al doilea rînd, nu există preocuparea de a-şi pune în acord împrumuturile cu datele istorice sau doar tradiţionale ale religiei, căci se pretinde a fi în posesia unei revelaţii

[118] Origenes (Adamantius) (aprox. 185-254), ascet, teolog şi scriitor african, autor al *Hexaplei*, exeget al multor cărţi biblice, creator al unui sistem care prezintă doctrina creştină din perspectivă filosofică. Pentru Origenes, Dumnezeu este principiul prim, perfect unitar şi imuabil, incomprehensibil, transcendent materiei, spaţiului şi timpului, limitat doar de propria deitate. Logosul este principiul raţional prin care Dumnezeu dă existenţă Universului, şi, alături de Sfîntul Duh, constituie un reflex al lui Dumnezeu, care îşi comunică astfel divinitatea şi îşi manifestă voinţa sa atotputernică. În acest fel, Origenes ajunge la o concepţie ierarhizată a Sfintei Treimi.
Urmînd creaţiei celor două emanaţii, Logosul şi Sfîntul Duh, fiinţele raţionale sînt create în chipul divinităţii şi sînt dotate cu liber arbitru, deoarece nefiind perfecte, astfel au posibilitatea de a atinge perfecţiunea, prin purificarea treptată şi deplină, totul reîntorcîndu-se în punctul de plecare, care este Dumnezeu, de la care toate pleacă şi care se află în toate. Această concepţie arată şi că scopul lui Dumnezeu, în ceea ce priveşte creaţia materială, este purificarea acesteia şi ridicarea spirituală, dar şi că Origenes susţine apocatastaza. (n.trad.)

BDD-B621-10 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 21:00:25 UTC)

particulare, prin care justifică cele mai monstruoase construcții –veritabile sisteme sincretice–, în care adevăratul creştinism nu mai apare decît ca un element dificil de recunoscut, cu o cosmogonie complicată, o metafizică greu de înțeles, care nu-i datorează aproape nimic, nici una, nici cealaltă. Se înțelege de la sine că aceste *gnoze* diferite, înflorite în secolul al II-lea, au îngrozit pe cei simpli şi că, în realitate, ele nu aveau nici o şansă de a dura, chiar trecînd –cum au sfîrşit cele mai multe prin a o face– în practici magice –mai seducătoare pentru vulg decît construcțiile metafizicii mistice şi simboliste. Totuşi, acestea existau în logica evoluției creştine, astfel că ele ne prezintă o imagine a acestei evoluții, care corespunde cu ceea ce ştim despre spiritul vremii în care ele au apărut şi care sfîrşeşte prin a ne face să-l înțelegem.

Este semnificativ faptul că acestea au apărut –nu precum celelalte *erezii*, în sînul cărora credința este dezbătută– înainte de a-şi găsi un loc, şi că, în majoritatea cazurilor, nu sînt decît opinii care nu au reuşit, cu nimic mai neobişnuite decît cele care s-au impus. Controversele şi discuțiile pe care şi unele şi celelalte le-au provocat, au aşezat şi au fixat treptat elementele doctrinei ortodoxe. Ele au oferit credincioşilor ocazia de a-şi analiza şi preciza propria lor gîndire sau aspirațiile lor, au identificat problemele, au accentuat contradicțiile pe care teologii avuseseră misiunea de a le rezolva. Mai mult încă, ele au făcut evidentă necesitatea şi imperioasă dorința *unei discipline a religiei, a unei reguli, şi a unei autorități* care să o apere personificînd-o. În acest sens, ele reprezintă cel mai activ factor de organizare ecleziastică şi de autoritate clericală care se fundamentează în secolul al II-lea.

Celălalt factor trebuie căutat într-o reacție a mediului greco-roman asupra creştinismului primitiv, cel care –începînd cu momentul în care frații părăsesc Templul evreu– tinde să introducă într-un cult, în întregime „în spirit şi în adevăr", totul sau o parte din ritualismul păgîn. Evoluția creştinismului sub aspect ritualic se încheie în paralel cu evoluția dogmatică, şi prin aceleaşi procedee. Se pleacă de la practicile simple ale începuturilor, toate apărute din iudaism: botezul, frîngerea pîinii,

BDD-B621-10 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 21:00:25 UTC)

impunerea mîinilor[119], rugăciunea, postul. Acestora li se va acorda un sens tot mai profund şi mai *misterios*, fiind amplificate şi juxtapunîndu-li-se gesturi familiare sau păgîne. Apoi li se va conferi un interes deosebit –pe care îl comportau, spre exemplu, riturile misteriilor greceşti şi orientale– şi li se va infuza antica şi redutabila putere a magiei. Acest proces începe imediat ce religia apostolică ajunge din Palestina pe terenul grec, se întîlneşte –deja extrem de avansat, în paulinism–, şi se continuă fără întrerupere în decursul luptei noii religii împotriva rivalelor sale.

Uneori, este foarte dificil de spus cu certitudine din ce rit păgîn derivă cutare rit creştin, însă rămîne în afara oricărei îndoieli faptul că spiritul ritualist al păgînilor s-a impus treptat creştinismului, pînă la a se regăsi în întregime în ceremoniile acestuia din urmă. Începînd cu secolul al IV-lea, necesitatea de a dezrădăcina obiceie vechi şi foarte persistente a grăbit asimilarea. De altfel, puterea clerului crescu extrem de mult prin dreptul – pe care, în ciuda cîtorva ezitări, de curînd îl primise aproape în exclusivitate– de a dispune de forţa magică a riturilor, care au fost numite *sacramente*.

IV

Dacă, aşadar, examinăm Biserica creştină la începutul secolului al IV-lea, vom avea dificultăţi în a recunoaşte comunitatea apostolică, sau, pentru a spune adevărul, nu o mai recunoaştem deloc. În locul unui mic grup de evrei, separaţi de majoritatea fraţilor lor doar printr-o speranţă

[119] Impunerea mîinii sau mîinilor pe capul cuiva este un gest vechi, cu semnificaţii profunde, suprapuse şi decantate de-a lungul secolelor. Binecuvîntarea părintească, sfinţirea preoţilor, trimiterea apostolilor în misiune, ungerea nobililor, binecuvîntarea mirenilor de către sacerdoţi, felurite ritualuri între dascăl şi învăţăcel, orice formă de transmitere a unor atribute dinspre iniţiat către cel în curs de iniţiere sau aflat la capătul acesteia şi precedînd orice formă de plecare în lume se fac de sus, plasînd centrii energetici ai palmei iniţiatului deasupra locului în care, cîndva, se situa fontanella celuilalt, spre a-l investi pe acesta cu energia şi acceptul necesare noii vieţi. În Biserică, impunerea mîinilor rămîne un gest ritualic curent, chiar dacă s-a formalizat pînă la a nu i se mai şti semnificaţiile (ceea ce –precum în orice situaţie în care o formă există şi se află în uz, dar şi-a pierdut sensul– face ca individul să îi atribuie felurite semnificaţii şi valori). (n.trad.)

BDD-B621-10 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 21:00:25 UTC)

aparte şi printr-o toleranţă mai ridicată faţă de prozeliţi decît cea a naţionalismului israelit de rînd, vedem acum o vastă asociaţie religioasă în care intră –fără distincţie de rasă ori de condiţie socială– toţi oamenii de bună credinţă, şi care are conştiinţa că formează un corp, conştiinţa de a fi poporul ales, Biserica lui Christos. Ea l-a respins pe Israel –despre care spune mereu că a părăsit căile Domnului şi că rătăceşte în mod deplorabil departe de adevăr–, a găsit mijlocul de a se debarasa de practicile Legii evreieşti, dar, şi de a recunoaşte Vechiului Testament calitatea de Carte sfîntă[120]. Întemeindu-se pe afirmaţiile fundamentale ale credinţei lui Israel, Biserica a construit o dogmatică nouă, foarte complicată, a cărei speculaţie

[120] Creştinismul făcuse paşi importanţi pe calea îndepărtării de Legea iudaică, iar cîţiva creştini notabili, precum Marcion, s-au folosit de acest fapt. Nu au reuşit deoarece apologetica creştină a începuturilor, sprijinindu-se în mod constant pe textele biblice socotite profetice, consolidase venerația iudeo-creştină pentru Carte şi îi confirmase caracterul divin. (n.a.)

Marcion din Sinope (sec. I-II), creatorul ereziei marcionismului, sistem teologic care a reprezentat un concurent serios la adresa Bisericii. Prin unele idei, este precursor al bogomilismului şi al catarismului. Pe baza studierii Vechiului Testament, Marcion socoteşte că iudaismul este distinct de creştinism şi opus acestuia, în învăţăturile despre Dumnezeu, Isus referindu-se la un Tată ceresc, iar nu la Yahweh. Acesta din urmă este doar demiurg, o zeitate geloasă, răzbunătoare şi crudă, în vreme ce Isus vorbeşte despre un zeu universal, plin de compasiune, bunăvoinţă şi milă faţă de umanitate. Marcion mai crede că evreii nu au înţeles corect textele Vechiului Testament şi nici întîmplările din vremea lui Isus. Altminteri s-ar fi înţeles că acesta este mîntuitorul trimis de Tatăl ceresc, încarnîndu-se (dar în manieră gnostică, docetistă, corpul său fiind doar o imitaţie a corpului material), apoi pătimind spre a răscumpăra omenirea şi a deschide calea către viaţa veşnică. Dincolo de teologia sa, pentru care a fost excomunicat, Marcion este important deoarece este primul care pune, într-un mod cît se poate de clar, problema canonului. De fapt, el este primul care propune instituirea unui canon al cărţilor Noului Testament, pe care îl împarte în *Evanghelikon* şi *Apostolikon* (în care, la loc de cinste se află Epistolele sfîntului Paul, pe care Marcion îl consideră a fi nu doar cel mai corect interpret şi învăţător al ideilor lui Isus, ci şi marele său apostol). Prin critica adusă mai multor texte considerate a fi valide în epoca sa, el a grăbit acţiunea Bisericii de a-şi constitui un canon al textelor biblice, iar prin concepţiile şi interpretările sale a făcut vizibilă necesitatea de a discerne, pe baze clare, între ortodocşi şi eretici, practic, determinînd Biserica să-şi edifice o dogmatică şi canoane riguroase şi unitare, caracter sistematic în acţiunile sale şi trasarea unor limite în ceea ce priveşte acţiunile şi concepţiile membrilor ei. (n.trad.)

BDD-B621-10 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 21:00:25 UTC)

centrală s-a dezvoltat în jurul persoanei lui Christos –ajuns la identificarea cu Dumnezeu–, şi din care şi-a extras elementele, parte a propriilor reflecţii –ce duc la creşterea primelor elemente ale credinţei sale–, parte din doctrinele filosofice şi religioase ale mediului greco-roman. Această dogmatică, exprimată printr-o *regulă a credinţei* stabilită, pe baza opiniei majorităţii, de către autorităţi competente, se prezintă ca o filosofie revelată şi perfectă, explicaţia *ne varietur* a lumii, a vieţii şi a destinului, iar teologii se străduie cu zel să o aprofundeze şi să o facă armonioasă.

Dintr-o altă perspectivă, Biserica creştină se prezintă ca un corp constituit. Ea s-a organizat treptat în Biserici individuale, după modelul sinagogilor sau al asociaţiilor păgîne. Funcţiunile administrative şi spirituale sînt concentrate în mîinile unui cler ierarhizat, ai cărui şefi au căpătat obiceiul de a se pune de acord asupra tuturor chestiunilor privitoare la religie, la moravuri şi la disciplină, şi de a exprima opiniile majorităţii prin decizii colective. Acest cler prezidează în cadrul riturilor, mai mult sau mai puţin împrumutate direct din iudaism sau din misteriile păgîne, însă perfect creştinate şi mascate –cel puţin cele mai importante– cu misterioasa putere magică cu care cultele secrete ale Greciei şi Orientului îi obişnuiseră pe oamenii de atunci. Cu alte cuvinte, creştinismul devenise o adevărată religie, cea mai completă dintre toate –pentru că a luat din toate ce aveau ele maibun –, cea mai primitoare, cea mai consolatoare şi cea mai umană. Astfel, cel simplu nu are decît să creadă în ea –fără a înţelege– şi a asculta de autorităţile ei –fără a gîndi– pentru a-şi asigura mîntuirea veşnică, în vreme ce filosoful găseşte în dogmele acesteia o amplă materie de speculat.

Totuşi, această religie atît de profund sincretică, se manifestă exclusivist la modul imparabil. Ea nu suferă nici o împărţire a credincioşilor ei cu nici o altă religie, nu tolerează nici o rivală şi, înainte de a-şi asigura victoria, această tendinţă fundamentală a naturii sale i-a cauzat cele mai periculoase dificultăţi, mai ales, suscitînd animozitatea Statului şi pe cea a întregii societăţi civile.

Înainte de a încerca să ne dăm seama de natura, de evoluţia, de amploarea şi de rezolvarea acestui conflict decisiv, trebuie să ne apropiem mai mult şi să cercetăm sub aspect concret două fapte fundamentale pe care

BDD-B621-10 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 21:00:25 UTC)

tocmai le-am prezentat *in abstracto*: religia lui Christos, adică religia care îl are în vedere pe Christos ca fiind propriul său Dumnezeu, care –organizîndu-se în timp– a generat *Biserica creştină*, şi care –din mod de viață, ce era mai întîi– a devenit *corp de doctrină şi sistem de dogmatică*.

BDD-B621-10 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-22 21:00:25 UTC)